

НИКОЛАС ГАЙОЗ,

доктор, професор кафедри європейських та слов'янських студій, гуманітарний факультет, Фрібурзький університет (1700, Фрібур (Швейцарія), бульв. Пероль, 90)

NICOLAS HAYOZ,

Doctor, Professor at the Department of European Studies and Slavic Studies, Faculty for Humanities, University of Fribourg (90, bd. de Pérolles, Fribourg (Switzerland), 1700)

nicolas.hayoz@unifr.ch

<https://orcid.org/0000-0002-6196-1011>

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО,

доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології, Інститут соціології НАН України (01021, Київ (Україна), вул. Шовковична, 12)

VIKTOR STEPANENKO,

Doctor of Sciences in Sociology, Chief Research Fellow at the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv (Ukraine), 01021)

viksteba@i-soc.org.ua

<https://orcid.org/0000-0002-3623-0057>

Цей текст було підготовлено нами у першій половині 2023 року. Зараз, вже на четвертому році широкомасштабної російсько-української війни, змінилися певні обставини, та й сама динаміка цієї війни стала дещо іншою. Зокрема йдеться про зміни — первинна хвиля найвищого рівня консолідації суспільства й держави та довіри до владних інституцій у період від весни 2022-го до осені 2023 року поступилася процесам послаблення цієї вертикальної солідаризації в Україні з ознаками політичної диференціації у самому українському суспільстві починаючи з осені 2023 року. Суперечливими й почасти конфліктними в оцінках громадської думки постають адміністративні методи мобілізації в українському суспільстві, є ознаки психологічної втоми та ресурсного виснаження від війни, з тривалим перебігом війни збільшуються авторитарні ризики для демократії в країні. Але водночас основні концептуальні положення цієї статті й на сьогодні видаються актуальними й такими, що потребують подальших досліджень. Ми вважаємо, що тема соціальної організації війни, її ведення та за-

Цитування: Гайоз, Н., Степаненко, В. (2025). Соціальна організація війни: українське та російське суспільства, мобілізовані на війну. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 30–58. <https://doi.org/10.15407/sociology2025.02.30>.

вершення, а також — у перспективі — соціальної організації різних моделей повоєнного розвитку та відновлення України є відкритим суспільним та дослідницьким проєктом. І ця стаття певною мірою становить актуалізацію цих відкритих питань та викликів.

*Ніколас Гайоз,
Віктор Степаненко*

Соціальна організація війни: українське та російське суспільства, мобілізовані на війну¹

Вступ. Протилежні сенси війни в Україні та Росії

Масштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року не лише змінило європейський безпековий устрій, а й стало головним викликом глобальному миру. Важливо підкреслити, що нинішня російсько-українська війна розпочалася у 2014 році з анексії Криму Росією та збройного вторгнення на Донбас. Війна Росії проти України — це агресивна війна з боку імперської та реваншистської держави. Є однозначний агресор — Росія, і є однозначна жертва цієї агресії — Україна. Така ситуація породжує закономірно протилежні сенси війни для цих країн. Коли для України на карту поставлено її виживання як нації та держави, то у випадку Росії кінцевою метою війни є знищення України. В Україні вторгнення викликало потужну хвилю масового патріотизму та опору, консолідацію держави та суспільства і зростання громадянського активізму, що нагадує досвід громадянської мобілізації часів Революції Гідності, але в набагато потужнішому масштабі. Для багатьох українців причини та мотиви військового опору були очевидними: люди повинні були захистити себе і свою країну від вторгнення. Боротьба була єдиним вибором. Це можна описати як війну за згодою, на протигагу війні з примусу². Це також означає, що примусова частина війни стала більш важливою: дедалі більше громадян мали бути інтегровані як солдати до армії, а отже, мусили бути готовими вбивати й бути вбитими на полі бою. Війна принесла новий соціальний, культурний і психологічний досвід для українського суспільства. Країна перетворилася на своєрідне «фронтирне суспільство», територіальний простір, який може бути постійно атакований і навіть знищений. У Росії, з одного боку, примусова частина стала центральним аспектом, якщо брати до уваги хвилі мобілізації, а також масову еміграцію молодих росіян, які хотіли уникнути мобілізації. Але, з іншого боку, пропаганда російського режиму призвела також до своєрідної згоди, бажання боротися проти так званого «українського нацистського режиму». Авторитарний режим

¹ Ця публікація є адаптованим перекладом англomовної статті: Hayoz, N., Stepanenko, V. (2023). The social organization of war: Ukrainian and Russian societies mobilized for war. *Soziale Systeme*, 28(2), 341–371. Україномовний переклад друкується з дозволу журналу “Soziale Systeme”.

² Розрізнення, висунуте А.К. Лебедевою (2023).

вкладає набагато більше ресурсів у пропаганду війни, аніж демократичний, намагаючись пристосувати реальність до своїх воєнних цілей.

Слід також наголосити, що війна відбувається переважно на території України, а не в Росії¹. Майже до кінця 2022 року війна не була ні видимою, ні відчутною у великих російських містах. І лише згодом українські безпілотники почали завдавати ударів по військових цілях на російській території. У перший рік вторгнення путінський режим звів масштаб військових зусиль країни до «спеціальної військової операції» без жодного зв'язку з війною та мобілізацією військовослужбовців. Хоча Росія провела кілька війн за останні десятиліття, а з 2014 року бере участь у війні проти України, говорити про війну там було законодавчо заборонено (Galeotti, 2022a). Для широкої громадськості це мало сенс, оскільки в російському міфологічному імперському дискурсі Україну вважають належною до Росії, а це означає, що війни бути не може; може бути лише різновид «каральної місії» або «імперського нагляду» (Benton, 2022). Згодом ситуація змінилася. Росія бачить себе у війні проти «глобального Заходу», який використовує Україну як зброя у своїй війні проти Росії. Тепер російська пропаганда говорить про психологічну готовність, яка є ключовим поняттям, за допомоги якого режим «нормалізує» війну як державну ідеологію; ідеєю, що кожен повинен усвідомлювати можливість того, що його можуть мобілізувати і залучити до участі у війні. Це центральний аспект невпинного процесу мілітаризації, який буде розглянуто нижче.

Зрештою, такі аспекти піднімають у цій, як її часто називають зараз, війні на виснаження, питання витримки, витривалості та стійкості. Яка сторона може воювати довше та ефективніше? І яке суспільство може бути більш мотивованим та організованим для такого розвитку подій? Перемоги у війні насправді визначаються не чисельністю збройних сил, а, як пише С. Малесевич (Malešević, 2023), організаційними спроможностями: «Армії воюють не для того, щоб вбивати солдатів, виводити з ладу зброю і захоплювати територію, а для того, щоб знищити здатність чинити опір. Організація є і зброєю, і метою війни». М. МакМілан (MacMillan, 2020) також підкреслює роль війни як каталізатора організації суспільства і контролю суспільства з боку урядів.

Військово-технічний аспект організації війни, тобто військова логістика, оснащення та спроможність армії, не є предметом розгляду в цій статті. Ми розглядаємо соціальну організацію війни; те, як війна та її імперативи впливають на суспільство, зокрема на українське та російське, і як ці суспільства адаптуються та змінюються в умовах воєнного часу. Соціальна організація війни має кілька значень. По-перше, йдеться про той ключовий факт, що кожна війна є соціальним явищем, яке має бути організоване в багатьох аспектах: слід мобілізувати ресурси, вибудовувати військові системи, систематизувати мобілізацію, виробляти та постачати зброю тощо. Суспільства у стані війни стикаються з усіма цими та іншими аспектами, такими як стійкість або опір. Питання також полягає в тому, наскільки війна зміцнює державу і націю. Вже зараз спо-

¹ Лише 6 серпня 2024 року Збройні сили України перетнули російсько-український кордон поблизу міста Суджа і розпочалися бої у Курській області Росії.

стерігачі розглядають війну як каталізатор державного і національного будівництва в Україні (Plokyh, 2023: pp. 294–296). Аналіз соціальної організації війни також передбачає зосередження на різних і конче відмінних відносинах між державою і суспільством у цих двох країнах.

Сучасні війни завжди є результатом діяльності певних державних організацій, які спрямовують армії на боротьбу з ворогом або організують підтримку війни за допомоги комунікаційних стратегій на кшталт пропаганди. У цьому вужчому сенсі соціальна організація війни фокусується на державних організаціях і відповідних режимах. У випадку Росії, держави-агресора у нинішній війні проти України, режим майже два десятиліття створював ресурси та організації для реалізації своїх імперських амбіцій, щоб мати можливість розпочати війну. Це контрастує з Україною, жертвою агресії, адже повномасштабне вторгнення у 2022-му році, хоча війна з Росією триває з 2014 року, стало шоком. Проте українська армія, з усім тим, продемонструвала готовність захищатися від агресора. Військова мобілізація в обох суспільствах мала для них різні наслідки, часто супроводжувані протилежними політичними, культурними та соціальними результатами. Війна Росії проти України створила величезний тиск і обмеження для України, якій довелося організувати своє виживання як нації, як незалежної держави і як суспільства.

Порівняльний у звичному розумінні підхід застосовувати в цьому випадку навряд чи можливо. Як зазначалося вище, асиметрія між країною, яка розпочинає війну як агресор, у цьому разі Росією, та іншою країною, Україною, яка зазнала агресії, ставить під сумнів операцію порівняння. Звичайно, можна порівнювати збройні сили, а також ставлення або стійкість населення, яке постраждало від війни. Однак ми більше зосереджені на контрастувальних досвідах та перспективах. З одного боку, є диктатура, яка вторгається в сусідню країну, щоб підпорядкувати її своїм авторитарним організаційним принципам. З іншого боку, Україна, яка «наздоганяла» і переживала процес європеїзації, була змушена протистояти військовій агресії Росії, пристосовуючись до логіки війни та ведення бойових дій.

Розглядаючи ці аспекти, ми переходимо до двох рівнів аналізу. Перший стосується питання політичного режиму. У цій перспективі ми обговорюємо типи встановлених у Росії та Україні політичних режимів, які також можна розглядати як предиктори того, як країна веде та організовує війну. Багато спостерігачів розглядають російську автократію, принаймні після розгортання війни проти України 2022 року, як диктатуру з тоталітарними рисами. На другому, більш загальному та соціологічному рівні, все виглядає дещо інакше: тут увага зосереджена на тому, наскільки авторитарний режим здатен контролювати своє суспільство навіть на локальному рівні. Контроль передбачає організаційну владу. Обидві перспективи, або рівні аналізу, є взаємодоповняльними, особливо в авторитарному контексті. Можна очікувати, що авторитарні режими будуть дедалі більше використовувати організаційні системи, наприклад з метою контролю над населенням. Взаємозалежні організації формують архітектуру автократії, де режим, майже як у колишньому Радянському Союзі, прагне утворення добре організованого суспільства.

Автократія проти демократії: питання режиму

У ширшому політичному контексті російсько-українська війна стала кульмінацією взаємозаперечної дивергенції політичних процесів, що відбувалися в різних країнах, колишніх радянських республіках після розпаду СРСР. Якщо три країни Балтії (Литва, Латвія та Естонія) успішно завершили свої посткомуністичні трансформації, конституювалися як ліберальні демократії та стали повноправними членами ЄС і НАТО, то політична трансформація інших колишніх радянських республік, в тому числі Росії та України, виявилася більш складною та амбівалентною (Magyar, Madlovics, 2020). Але уже в середині 1990-х років Росія та Україна розійшлися в політичному розвитку. Україна увійшла у XXI століття як президентсько-парламентська республіка, тоді як Путін після його обрання у 2000 році почав трансформувати так звану суперпрезидентську систему в авторитарну (Plokhy, 2023: pp. 56, 61). Після тридцяти років пострадянської політичної трансформації видимі траєкторії політичного розвитку двох країн пішли в абсолютно протилежних напрямках.

Росія впродовж тривалого авторитарного правління Путіна, прикритого ритуалом електоральної демократії, дедалі більше наближалася до персоналізованої диктатури. Такі диктатури сильної особистості можна вважати переважною формою авторитарних режимів (Kendall-Taylor et al., 2019: p. 43)¹. Росія є консолідованим авторитарним режимом, у якому вибори є лише фасадом і який зміцнився після анексії Криму у 2014 році (Vorozejkina, 2018: p. 7). За останні десять років ця персоналізована диктатура або автократія стала набагато більш репресивною. Це також одна з причин, чому багато спостерігачів, зокрема з боку ЗМІ після хвилі репресій 2021 року, дійшли висновку, що Росія перейшла від автократії до диктатури. А повномасштабна війна Путіна 2022 року стала для багатьох інших остаточним доказом того, що Росія катапультиувалася від жорсткої автократії до диктатури, заснованої на репресіях та абсолютизації «вертикалі влади» (Fischer, 2022). У таких поглядах термін «диктатура» означає або «вищий ступінь» автократії, або окрему категорію авторитаризму. Однак путінський режим кваліфікується як диктатура не лише тому, що він став більш репресивним, а й тому, що вже багато років є персоналізованим режимом «сильної особистості».

З іншого боку, слід також підкреслити, що масштаби репресій, мілітаризації та мобілізації в Росії із розгортанням війни у 2022 році є такими, що можна стверджувати, що російський авторитаризм тепер демонструє також елементи тоталітаризму. Дехто вбачає в Росії суспільство війни, яке дрейфує до своєрідної «північнокореїзації» (Galeotti, 2022b; Friedman, 2022). Крім того, війна спричинила поновлення дискусії щодо фашистських рис у диктатурі Путіна (Kuzio, 2023; Stykow, Baumann, 2023: p. 259; Garner, 2023; Leggewie, 2023). Зокрема, війну Путіна подають як фашистську війну. Для опису російського режиму як фашистського науковці висувають такі елементи: тоталітарна диктатура, імпер-

¹ Подібно до (Kendall-Taylor et al., 2019: p. 41), у цій статті терміни «диктатура», «авторитарний режим» і «автократія» використовуються як взаємозамінні.

ський націоналізм, культ війни, мілітаризм, культ особи, національний ресентимент та реваншистський експансіонізм (Kuzio, 2023: р. 36). Отже, є вагомі підстави кваліфікувати російський режим як диктатуру з фашистськими елементами.

Аналогом цієї репресивної держави є держава-опікун, яка, згідно з Т. Ворожейкіною (Vorozejikina, 2018: р. 14), контролює людей за допомогою регуляції своєї державної бюрократії майже в кожній важливій соціальній сфері: на роботі, в школі, в університеті, в лікарні чи в будинку для літніх людей. Це контури такого організованого суспільства, про які йтиметься нижче.

Поліцейська держава є корелятом режиму, одержимого імперським та радянським реваншизмом, а також зростанням почуттів ресентименту та історичних образ, які активно культивувалися державною політикою та ЗМІ в публічному дискурсі та масовій свідомості. Імперські устремління та автократичний режим доповнюють одне одного: військова демонстрація сили назовні передбачає авторитарний поліцейський апарат всередині країни, де режим мусять забезпечувати свої дії пропагандою та репресіями. Путін є диктатором, який єднає все це до купи і заслуга якого, в очах населення, полягає в тому, що він зробив Росію знову великою.

Так чи інакше, процес автократизації в путінській Росії впродовж трьох десятиліть контрастує з важким, повільним процесом трансформації та демократизації в Україні, який, хоча й відзначався періодами регресу на кшталт доби Януковича перед революцією Євромайдану 2013–2014 років, ніколи не регресував до типу персоналізованої автократії свого сусіда. Війна 2022 року зупинила цей процес демократизації в Україні. Freedom House вважає країну перехідним режимом (Freedom House, 2023). У звіті «Нації в транзиті» наголошується вплив війни на процес трансформації: «Війна суттєво вплинула на функціонування державних інституцій, змінила поточний процес реформ і вплинула на сфери, що мають вирішальне значення для демократичного розвитку країни. Вона вивела на перший план низку дилем з розряду “безпека-чи-демократія”, в рамках яких українці були змушені реагувати на іноземне вторгнення та пов’язаний з ним вплив всередині країни, не завдаючи шкоди внутрішнім демократичним інституціям». Хоча за умов воєнного стану, запровадженого в Україні, основні права громадян, такі як рівність перед законом та право на життя і гідність, зберігаються, війна створює серйозні перешкоди для нормального функціонування демократії, зокрема через конституційно уможливлене обмеження свободи слова і права на мирні мітинги та демонстрації. Останні завжди були звичним засобом у комунікативному арсеналі українського громадянського суспільства.

Інший важливий чинник, за яким різняться ці дві країни, стосується оцінки ними свого минулого. На відміну від України, посткомуністична трансформація в Росії не включала політику послідовної декомунізації та ідеологічного засудження радянського авторитаризму. Ба більше, з початком правління Путіна у 2000-х роках теми величчя радянського та російського імперського минулого, ностальгії за Радянським Союзом, а також почуття розпаду та образи через його розпад були важливим аспектом офіційної ідеології та політичного дис-

курсу в Росії. І як справедливо стверджує М. Снеговая (Snegovaya, 2023: p. 105), демократія в Росії так і не почалася, і «остаточна реавтократація Росії була лише питанням часу».

Одним із яскравих індикаторів протилежних напрямків динаміки суспільних настроїв щодо комуністичної спадщини в обох країнах є ставлення до Сталіна серед населення України та Росії за останні 10 років згідно з даними опитувань, проведених за однаковою методологією КМІС в Україні та «Левада-центром» у Росії. До 2023 року в Україні симпатиків радянського диктатора було лише 4%, тоді як у Росії, навпаки, прихильність до нього стрімко зростала: частка тих, хто сприймає Сталіна позитивно, збільшилася з 28% у 2012 році до 63% у 2023-му (Грушецький, 2023).

У той же період Україна разом з політикою декомунізації трансформувалася в політично конкурентоспроможну, хоча все ще крихку і недосконалу демократію, в рамках якої було проведено переважно вільні вибори й обрано шість президентів. На відміну від Росії, українське активне громадянське суспільство стало важливим інститутом, який має довіру і відіграв провідну роль у двох масових протестних рухах, що відбулися в країні: Помаранчевій революції 2004–2005 років та Євромайдані 2013–2014 років.

Євромайдан 2013–2014 років в Україні став найрішучішим політичним кроком до потужного політичного утвердження прозахідного геополітичного та цивілізаційного вибору країни, прагнення народу до європейської демократичної та соціально-економічної модернізації України. У період після Євромайдану проєвропейська політика України була закріплена встановленням безвізового режиму з Європейським Союзом у 2017 році та підтвердженням євроатлантичного геополітичного курсу в Конституції України у 2019-му. Таким чином, з 2014 року Україна як держава і суспільство чітко та остаточно визначила свій політичний розвиток як європейська демократія з відповідною системою організації суспільного життя. Можна стверджувати, що саме рішучий геополітичний та цивілізаційний вибір України став справжньою причиною військової агресії та війни з боку Росії. Адже Україна дійсно перетворилася на своєрідну «анти-Росію» в сенсі демонстрації наочного і яскравого прикладу загрозової для самої авторитарної Росії альтернативи — демократичного устрою і, зрештою, європейського розвитку. Звідси страх путінського режиму, що приклад демократичної трансформації колишньої сусідньої радянської республіки може «заразити» Росію. В Україні, на відміну від Росії, принаймні до війни, регулярно відбуваються конкурентні демократичні вибори та функціують фундаментальні людські свободи, зокрема свобода слова, хоча і з певними обмеженнями у період війни.

Суспільство організованої війни та суспільства у стані війни — концептуальні міркування

В автократіях, особливо в персоніфікованих диктатурах, все зводиться до контролю зверху вниз. У літературі, присвяченій особливостям путінського режиму, відповідними термінами, що вказують на цю перейнятість вертикальним

контролем, є «вертикаль влади», система єдиної піраміди, патронат і неопатрімоніалізм (Skigin, 2020; Hale, 2015; Stykow, Baumann, 2023; Vorozejkina, 2018; Fischer, 2022). Диктатура Путіна та його рішення про вторгнення в Україну, схоже, підтверджують абсолютизацію так званої вертикалі влади, підпорядкування всіх інститутів, структур та акторів у політиці й економіці особі президента (Fischer, 2022). Крім того, національна гвардія, створена у 2016 році як милітаризована сила внутрішньої безпеки та громадського порядку, також розглядається як важливе посилення владної вертикалі (Galeotti, 2022a: p. 359; Vorozeykina, 2018: p. 12). Безумовно, владна вертикаль авторитаризму ґрунтується і завжди ґрунтувалася на ієрархії неформальних відносин «патрон–клієнт», які поєднуються з формальними бюрократичними інститутами, формальними позиціями, з яких еліти можуть експлуатувати суспільство і керувати ним. Звідси ідея неопатрімоніальної держави, на підставі якої науковці аналізують структуру влади в Росії (Skigin, 2020). Але вся ця система взаємозалежних мереж не працювала би без наявності централізованої репресивної держави та відповідної загрози санкцій. Мережева держава немислима без величезного апарату безпеки з усіма його органами, такими як ФСБ, що стежить за порядком, або воєнізованими силами внутрішньої безпеки, такими як вже згадана національна гвардія або внутрішні війська. Л.А. Вей (Way, 2023: p. 113) підкреслює важливість і репресивний потенціал ФСБ, яку розглядають як «оплот путінської автократії». Набагато більша за подібні організації в багатьох інших країнах і підтримувана мільйонами інформаторів, ФСБ значною мірою інфільтроване в російські ЗМІ, бізнес та громадянське суспільства. Автор посилається на нещодавнє дослідження російської розвідки, яке виявило, що «країна зараз має більше співробітників спецслужб на душу населення, ніж за часів Радянського Союзу» (Way, 2023: p. 113).

Дослідження, що оперують такими поняттями, як вертикаль влади або пірамідальні системи, дають відповіді на питання про те, якою мірою режим контролює політику та економіку. Однак вони є менш переконливими, коли намагаються охопити різні форми соціального та політичного контролю над суспільством в цілому, які режим намагається регулювати на засадах підходу «зверху вниз». Наприклад, політологічний підхід не зацікавлений і концептуально не озброєний для аналізу політичного контролю над вищою освітою в Росії. З більш соціологічної точки зору можна побачити, що організації є соціальними одиницями або системами, за допомоги яких автократії намагаються отримати «добре впорядковане суспільство» без відхилень або опозиції. Ідеально гарне суспільство, з точки зору авторитаристів і багатьох нелібералів, — це суспільство, організоване державою. Автономне суспільство з автономними соціальними сферами є для всіх автократів, особливо для російського режиму, немислимою річчю. Вони не можуть прийняти конкуренцію з боку інших систем у сучасному функційно диференційованому суспільстві (Ahlers, Stichweh, 2020: p. 384). Протилежне слушно для демократій, які, визнаючи політичну опозицію з можливостями критики та політичні права, приймають організаційні виразники функційних систем, як-от політичні партії, громадські рухи, релігійні групи, неурядові організації, спільноти меншин, компанії, університети,

школи тощо. Щоб не втратити свою політичну владу, автократії повинні контролювати комунікацію всіх цих організацій.

Однак у Росії все набагато складніше. Хоча російська диктатура має багато спільних рис з іншими автократіями, її відмінною рисою є не просто високоцентралізована диктатура, ґрунтована на контролі та розподілі благ через протекціонізм і корупцію. Це також значнішою мірою — і війна розкриває ці риси — реваншистська постімперська влада, яка роками посилювала свій контроль над суспільством і репресії проти нього, а разом із тим досягла мілітаризації суспільства.

Корисною та адекватною для опису цієї одержимості автократів контролем є ідея організованого суспільства (Pollack, 1990; Hayoz, 2007). Добре відомі приклади бачення суспільства як однієї великої організації можна знайти в Радянському Союзі, комуністичному Китаї чи Німецькій Демократичній Республіці. Щодо останньої Д. Полак (Pollack, 1990) показав, що вся архітектура східнонімецького суспільства як організації, створеної партією, зруйнувалася, щойно кордони країни були відкриті й «організоване суспільство» змогли покинути його «члени». Організоване суспільство означає суспільство як одну велику організацію, побудовану на ієрархії, членстві та директивах. Це уявний тип суспільства автократій. З нього випливає сенс низхідної організації суспільства. Йдеться про організації, які контролюють інші організації в суспільстві, щоб контролювати їхній «продукт», наприклад ренту або політично коректні уявлення про історію. Звичайно, ця одержимість ієрархічним контролем і організацією суспільства «згори» завжди може бути реалізована лише неповна або частково.

Ідея організованого суспільства цілковито суперечить соціологічному трюїзму про те, що слід розрізняти суспільство та його організації. Як неодноразово показували Н. Луман (Luhman, 1975; 2013; 2018) та інші (Pollack, 1990; Drepper, 2018), сучасне суспільство не можна уявити як організовану сутність, навіть якщо розглядати його на локальному рівні. Звісно, сучасне суспільство передбачає наявність організацій, але воно не може бути зведене до них, оскільки це означало б, що участь у суспільстві можлива лише на підставі членства в організації. Крім того, якщо, наприклад, політику звести до державних організацій, то це означатиме кінець політики. Однак саме це відбувається в організованому суспільстві російського типу, яке нейтралізувало автономні організації в політичній системі, відповідальні за артикуляцію політичних вимог, такі як політичні партії та громадські об'єднання. Суспільство потенційно стає групою лояльних членів, а не громадян. І «членство» тут передбачає участь в таких організаціях, як університети, з яких члена наукової спільноти можуть легко виключити за недотримання офіційних директив, нав'язаних згори, а також участь у політичних мережах, які надають доступ до переваг, але передбачають також такі загрози, як «втрата активів і можливі ризики для життя та свободи» (Skigin, 2020: р. 108). Суспільство не можна розглядати як автономний простір, а надто як простір, юридично захищений фундаментальними нормами. Наприклад, щодо академічної свободи можна побачити, що механізми контролю, такі як обмеження на поїздки, звільнення, моніторинг комунікації та викладацької

діяльності, є частиною ідеологічного автократичного проєкту для вищих навчальних закладів.

Путінський режим одержимий ієрархічним контролем суспільства згори через обмеження чи пригнічення певних видів діяльності своїх громадян або організацій в інших системах, таких як суди, університети, школи, асоціації тощо. Він певною мірою відтворює організаційні структури радянського зразка. Росія справді є організованим суспільством, але не на зразок радянського, ґрунтованого на правлінні однієї партії, а на засадах централізованої державної структури, в якій домінують силові та безпекові структури. Сучасні високоцентралізовані автократії намагаються контролювати відмінності у виконанні центральних функцій на своїх територіях. Росія, зокрема, впродовж багатьох років, до війни, намагалася контролювати суспільство не лише за допомоги репресій, але й через здійснення кроків, спрямованих на часткову ізоляцію своєї економіки від світової. Те саме можна сказати і про стратегію ізоляції в науковому світі, тим паче після розгорання війни. Комунікація в університетах має бути узгоджена з патріотичною пропагандою режиму (Estis, 2022). І такий організаційний контроль чудово працює в Росії також через клієнтелістські мережі, які впливають, наприклад, на вищі навчальні заклади через інституційну, фінансову та особисту залежність (Magyar, Madlovics, 2020).

Окрім того, саме те, як Росія підготувала суспільство до війни, спосіб, у який вона веде війну проти України й передбачає, що війна буде тривалою, дає підстави описати її як своєрідне суспільство війни, ґрунтоване на військовому етатизмі. «Суспільство війни» (Kriegsgesellschaft) — це термін, використаний у дослідженні Ф. Крузе про модерність у протиставленні суспільства війни і громадянського суспільства (Kruse, 2009; 2015; Nayoz, 2016). Згідно з Ф. Крузе (Kruse, 2009: р. 200), суспільство війни — це переважно державні організації, які ведуть тотальну війну або спеціально готуються до неї. Суспільство війни — це також варіант організованого суспільства. Суспільство війни готується до війни, милітаризує суспільство та святкує війну — це ті аспекти, які буде проаналізовано нижче. Повномасштабна війна проти України посилила контроль і репресії путінського режиму. Режим примушує суспільство та його системи пристосовуватися до своїх воєнних цілей. Однак такі поняття, як «суспільство війни» або «військові системи», є своєрідним ярликом для «зв'язування» організаційних структур у суспільстві, які управляються насамперед політичною системою, і жодним чином не виключають множинність взаємозалежностей і залежностей від економіки, освіти, науки чи правової системи.

Ієрархічні суспільства війни можуть виглядати дуже різкими або потужними, якщо розглядати військові системи або пропаганду, але це не означає, що організаційні та командні структури для ведення війни є ефективними. Після початку повномасштабного вторгнення в російській мілітарній системі виявилися такі самі слабкі місця, що й у жорстких, централізованих та неефективних державних бюрократіях в рамках їхніх мережевих і корупційних структур.

Автократії можуть протистояти сучасному суспільству або кидати виклик його західній формі. Навіть якщо російський режим забороняє відкриті дослідження Другої світової війни чи свого недавнього минулого, він не може про-

тися ідеї науки як функційної системи. Він може контролювати публічну комунікацію щодо війни в університетах і школах, але не може поставити під сумнів принцип науковості освіти. Режим виступає проти верховенства права, але він не може виступати проти правових рішень. Все це відбувається в умовах функційної диференціації. Як показав Н. Луман, централізований ієрархічний контроль просто не сумісний із сучасним суспільством, побудованим на функційній диференціації або на автономії функційних систем (Luhmann, 2013: p. 307; 2018: pp. 319–320). У цьому сенсі для Н. Лумана (Luhmann, 2012: p. 92) «функційна диференціація суспільства також має настільки сильний вплив на світове суспільство, що її неможливо бойкотувати на регіональному рівні навіть найрадикальнішими політичними та організаційними засобами». Ба більше, антимодерні практики, такі як корупційні мережі та ринкові можливості олігархів, передбачають функційну диференціацію, наприклад існування фінансових ринків, що діють у всьому світі. І навпаки, можна побачити, що корумповані режими на кшталт російського реалізують паразитичну форму диференціації (Науоз, 2018: p. 73). Аналогічним чином А. Еткінд (Etkind, 2023: p. 41) визначає паразитарну державу, яка «накопичує золото, обмежує внутрішнє споживання, здійснює внутрішні утиски й, рано чи пізно, починає агресивну війну». Наслідки таких антимодерних практик можна побачити в таких реакціях, як еміграція, відплив мізків і втеча капіталу — тенденціях, які посилюються війною.

Насамкінець слід додати, що в російському випадку диктатура і війна йдуть разом. Вони супроводжуються антимодерними практиками в кількох аспектах. Фактична війна є частиною ширшої панорами, яка бачить Росію у стані війни із сучасним суспільством. Приміром, А. Еткінд (Etkind, 2023) описує війну Путіна як «спецоперацію» проти модерну, заваду поточній трансформації модерних суспільств. А на думку Л. Гудкова (Gudkov, 2017: p. 49), інституційні стовпи панівного суспільного ладу ґрунтуються на «антимодерному патерналізмі, на посттоталітарному і відсталому великодержавному традиціоналізмі». Паразитична, корумпована, клептократична і репресивна путінська система, боротьба з громадянським суспільством, одержимість традиційною мораллю і т.ін. самі по собі спрямовані проти модернізації, свободи, демократії, модерних неавторитарних цінностей. Деякі з цих рис, такі як корупція, вважалися типовими вже для колишнього радянського суспільства (Rose, 2008: p. 21). «Антимодерн» у цій перспективі розуміється як структури і практики, спрямовані проти західного модерну з таким його головними аспектами, як демократія, верховенство права, права і свободи. Однак у ширшому контексті системної соціологічної теорії, узasadненої на функційній диференціації, слід наголосити, що антимодерністські політики чи дискурси в Росії не «просувають» російське суспільство в бік іншої модерності, хоча режим хотів би бачити це саме так.

У цьому аспекті ситуація в Україні відрізняється, принаймні з огляду на режим. Незважаючи на те, що корупція та брак верховенства права також є постійними проблемами для України, в ній вдалося розвинути досить плюралістичне та демократичне суспільство. З її «низовою» організацією суспільства, що здебільшого має історичне підґрунтя, Україну можна вважати своєрідним «ан-

тиросійським» суспільством, орієнтованим проти принципів централізації та контролю «згори». Це також означає протистояння двох абсолютно різних концепцій суспільства: ієрархічно організованого суспільства у випадку Росії та переважно горизонтально організованого суспільства в Україні. А. Еплбаум і Дж. Голдберг (Applebaum, Goldberg, 2023) підкреслюють контраст між цими двома протилежними принципами: «Іноді війну описують як битву між автократією і демократією або між диктатурою і свободою. Насправді відмінності між цими двома супротивниками є не лише ідеологічними, а й соціологічними. Боротьба України проти Росії зіштовхує гетерархію з ієрархією. Відкрите, мережеве, гнучке суспільство, яке одночасно сильніше на низовому рівні та глибше інтегроване з Вашингтоном, Брюсселем і Кремнієвою долиною, ніж будь-хто міг собі уявити, бореться з дуже великою, дуже корумпованою державою, керованою зверху донизу».

Авторитарно організоване суспільство не може прийняти автономію інших соціальних сфер, а тим паче існування автономного активного громадянського суспільства, що спирається на неурядові організації або громадські рухи. Варто додати, що громадянське суспільство як історична концепція та соціальна практика громадянської активності перебуває в центрі активних дискусій з моменту відродження цієї концепції в період антикомуністичних революцій в Європі, з кінця 1980-х років. Відтоді рівень розвитку громадянського суспільства вважається центральним компонентом демократизації у багатьох поставторитарних країнах, включно з колишнім СРСР. Типові визначення громадянського суспільства (Arato&Kohen, 1988; Bryant, 1995; Gellner, 1996; Kean, 2010; Edwards, 2011) наголошують, що ця сфера самоорганізованих соціальних активностей та відносин існує окремо від держави та поза ринком. Що стосується організаційних структур, громадянське суспільство зазвичай являє собою мережі неурядових організацій (НУО) або інших організацій громадянського суспільства (ОГС), які є самоорганізованими інституціями, що діють на засадах добровільної участі громадян. Важливою рисою нормативної концепції громадянського суспільства є її орієнтація на громадянські цінності, які, власне, і роблять громадянське суспільство «цивільним» (civil).

У цьому контексті особливо актуальним є порівняльний погляд на роль і становище громадянського суспільства в Росії та Україні. Дослідження, що порівнювали російське та українське громадянське суспільства до повномасштабного вторгнення, показували величезні відмінності у ставленні до мереж НУО з боку держави та у рівні довіри до громадянського суспільства з боку населення (Stewart, Dollbaum, 2017: p. 207). У Росії відносини між громадянським суспільством і державою характеризуються великою ворожістю і підозрлістю з боку держави, яка контролює діяльність НУО через законодавчі механізми «Закону про НУО», ухваленого 2012 року. Закон передбачає, що організації, які займаються політичною діяльністю та отримують іноземне фінансування, повинні декларувати себе як «іноземних агентів» не лише в офіційних документах та листуванні з Міністерством юстиції, а й у матеріалах, доступних для громадськості. Крім того, стигматизація діяльності громадянського суспільства настільки маргіналізувала протест і опір державним репресіям, що зараз, в умовах

війни проти України, громадська організація протесту в Росії практично неможлива.

В Україні ситуація зовсім інша. Громадянське суспільство відіграє особливу роль у країні, поєднуючи в собі як контроль над можливими авторитарними кроками держави, так і активну участь у процесі вироблення політики. Понад те, сучасна українська держава не з'явилася б у 1991 році без активного тиску та участі національного громадянського суспільства — патріотично налаштованих та соціально активних громадян, які зовсім необов'язково мали бути формальними членами неурядових організацій. В українському випадку ми використовуємо широке розуміння громадянського суспільства. Це переважно горизонтальні, здебільшого неформальні комунікативні та інтерактивні мережі солідарності за участі добровільних неурядових організацій, волонтерів, громадських активістів та інших відповідальних громадян, які спираються на спільні цінності особистої відповідальної участі, взаємної солідарності та довіри. Ця особливість українського громадянського суспільства сприяла мобілізації знизу та уможливила цілісну суспільну організацію обороноздатності з українського боку. В новітній історії країни громадянське суспільство та національні продемократичні рухи були потужним джерелом формування нової колективної ідентичності та навчання громадян навичкам самоорганізації (Gready, Robins, 2017: p. 958).

Таким чином, національне громадянське суспільство стало важливим актором сучасного українського національного державотворення від його початкового етапу до теперішнього періоду — воєнного часу. Активне залучення громадянського суспільства до процесу вироблення політики в Україні в період 2014–2019 років стало переконливим аргументом щодо його послідовної інституціоналізації в країні. Іншим важливим показником цього є суттєве зростання з 2015 року довіри населення України до волонтерів та громадських організацій.

Мілітаризація суспільства в Росії з прицілом на війну

Центральним аспектом організованого суспільства в Росії є його військовий етатизм, особливо в контексті війни проти України. Війна Росії проти України змінила і продовжує змінювати як українське, так і російське суспільство. Фактично, вже на початку війни Росії проти України у 2014 році путінський авторитарний режим трансформував російське суспільство через ідеологію, пропаганду та організаційні структури. Мілітаризація держави та суспільства йде пліч-о-пліч із пропагованим образом Росії як «обложеної фортеці», яка повинна захищати свої «розширливі стіни» від ворогів, зокрема від втручання Заходу в її «ближнє зарубіжжя». Війни Путіна проти чи то Чечні, чи то Грузії, чи то України завжди прикривалися дискурсом необхідних дій всередині та за межами Росії для збереження статусу імперської держави, що супроводжується мобілізацією патріотизму серед населення. Дискурс «фортеці Росії», «оточеної ворогами», передбачає різні форми ідеологічної індоктринації, включно з культом імперської величі та культом смерті, а також інтенсивну мілітаризацію суспіль-

ства, яка простежується в різних соціальних сферах, від зовнішньої політики до освіти — з її намаганням залучити молодь до пропаганди війни — або економіки, яка має перетворитися на своєрідну автаркічну, керовану державою економіку, економіку війни, або правової та поліцейської сфери, де репресивні закони мають контролювати публічну комунікацію стосовно війни.

Мілітаризація — це, по суті, додаткове розмежування, яке політична система, що відтворює та управляє так званим патріотичним мілітаризмом, накладає на інші соціальні системи. Звичайно, політично коректна комунікація в публічному просторі має спрямовуватися пропагандою і дисциплінуватися репресивною правовою системою. Мілітаризацію в Росії розглядають як повернення до радянських практик (Ackerman, 2023: p. 172). Путінська диктатура не лише відновила певний тип централізованого суспільства, а й ідеологічно, культурно та соціально реконструює радянські традиції та структури. Мілітаризація суспільства, яка має бути реалізована через організації та відповідну мобілізацію патріотизму, — це багат шаровий процес, який розпочався в Росії багато років тому (Kolesnikov, 2015; Kudors, 2016; Bouchet, 2016). Широкомасштабне вторгнення в Україну, безумовно, можна вважати «кульмінацією на шляху мілітаризації російської зовнішньої політики з 2008 року» (Klein, Schreiber, 2022). З того часу Росія провела кілька війн і використовує військову загрозу для відстоювання своїх національних інтересів.

Звичайний спосіб виміряти ступінь мілітаризації у країні — це подивитися на військові засоби та можливості, доступні для збройних сил, які можна визначити, наприклад, індексом глобальної мілітаризації. Під цим кутом зору, Росія входить до п'ятірки найбільших у світі за військовими витратами. Мілітаризація в цьому першому значенні не обов'язково пов'язана з певним типом режиму. Ізраїль, наприклад, незважаючи на те, що він є демократією, становить одну з найбільш мілітаризованих країн світу, оскільки змушений захищатися від загрозливих сусідів. А Україна, яку російський режим хотів «демільтаризувати», зараз є найбільш мілітаризованою країною в Європі (Freedman, 2023). Як зазначає А. Умланд (Umland, 2022) про протилежний ефект кремлівської пропагандистської кампанії з «демільтаризації» у рамках війни: «Україна зараз сильно мілітаризується і робить це дедалі швидше — значна частина дорослого чоловічого і частина жіночого населення України озброюється і тренується для бою, якщо вже не бере участь у бойових діях; країну наводнюють дедалі різноманітніші, складніші та важчі види озброєнь як вітчизняного, так і імпортного виробництва». За іронією долі, на першому етапі війни Росія стала одним з найбільших постачальників зброї для української армії.

Однак ця мілітаризація в Україні є реакцією на російську агресію, враховуючи, що Росія як реваншистська диктатура є постійною загрозою для своїх сусідів. Як зазначають М. Клейн і Н. Шрайбер (Klein, Schreiber, 2022), мілітаризація зовнішньої політики Росії «також відображається у внутрішній політиці — наприклад, частка витрат на оборону та озброєння у валовому внутрішньому продукті Росії зростає з 3,1% у 2008 році до 4,1% у 2021-му. Посідаючи частку в 10,6% від загального бюджету (2020), модернізація армії явно має пріоритет над соціальними витратами, такими як освіта та охорона здоров'я». Своєю чергою

А. Еткінд (Etkind, 2023: р. 21), також беручи до уваги військові витрати, підкреслює колосальний масштаб російської мілітаризації: «На початку XXI століття Росія була найбільш нерівнісною, найбільш мілітаризованою і найбагатшою на вугледоді серед великих країн світу. Під час правління Путіна вона стала найбільш непередбачуваною з усіх». Це вказує на фундаментальний факт, наголошуваний К. Джайлзом (Giles, 2023: р. 103): військова сила в Росії є «абсолютною основою державної влади», і відбудова армії стала основним національним пріоритетом з моменту приходу Путіна до влади.

У цьому російському контексті мілітаризація має ще одне значення — вже згідно з якісним підходом — це інструменталізація держави та суспільства з огляду на потреби військових і сприяння військовим як засіб забезпечення влади. В аспекті сприйняття, мілітаризація визначається як процес, спрямований на те, щоб «отримати згоду як еліти, так і населення на використання військових підходів до соціальних проблем і питань» (Hoban, 2022: р. 109). Мілітаризація супроводжується мілітаризмом, який полягає у «прославлянні війни в якості блага як такого, а не просто засобу для досягнення мети» (Kerrane, 2022: pp. 71, 74). Війну розглядають як нормальну і бажану суспільну діяльність (Pynnöniemi, 2021: р. 217). Це схильність «використовувати військові замість невійськових засобів розв'язання конфліктів» (Kerrane, 2022: р. 75). А у випадку Росії війни Путіна підтверджують інституціалізовану схильність до застосування сили, особливо щодо сусідніх країн (Galeotti, 2022a). Ба більше, за російською логікою, «володіння грубою військовою силою дає право на її застосування» (Giles, 2023: р. 104).

Якими способами авторитарний режим намагається контролювати суспільство, його системи, його комунікаційні структури, щоб привести їх у відповідність до ідеологічних цілей постімперської реваншистської влади, орієнтованої на завоювання та війну? Як висловився Г. Роуз (Rose, 2013): «Першопричиною війни є відмова Росії змиритися з розпадом Радянського Союзу та її бажання повернути свою колишню імперію силою». А К. Пінньоніємі (Pynnöniemi, 2021: р. 314) підкреслює, що поширення мілітаризму і військового патріотизму дає змогу ніби компенсувати «травму територіальних втрат внаслідок розпаду СРСР». Військовий патріотизм передбачає прийняття авторитарного режиму, тоді як мілітаризм «стосується як прийнятності використання військової сили у розв'язанні конфліктів, так і процесу підготовки суспільства до війни» (Pynnöniemi, 2021: р. 314).

У диктаторських режимах переважними сферами або об'єктами мілітаризації є освіта та політика пам'яті. У зв'язку з цим М. Кляйн і Н. Шрайбер (Klein, Schreiber, 2023: р. 6) говорять про «мілітаризацію свідомості в російському суспільстві», яка проявляється у «впровадженні військово-патріотичних елементів в освіту та політику пам'яті, а також у розширенні переліку військових перемог у календарі національний свят». Такі форми мілітаризації з'явилися ще до початку війни проти України у 2014 році, яка показала, наскільки авторитарний режим Путіна змінив російське суспільство через ідеологію, пропаганду та організаційні структури. Путін — це війна, сказав Борис Немцов у 2014 році після окупації Донбасу сепаратистами за підтримки російської армії. «Візитною

карткою» Путіна є війни, війни проти зовнішніх та внутрішніх ворогів¹. Справжні війни мають бути підготовлені ментально шляхом мілітаризації населення (Ackerman, 2023: pp. 168–170). Втрачену імперію неможливо відвоювати наново без адекватної патріотичної ментальності.

Цей процес мілітаризації особливо зосереджений на молодому населенні. Режим планує розбудувати Юнацьку армію (Юнармію) як організацію, що має охопити 3,25 млн дітей до 2030 року (Garner, 2023: pp. 174–175). Ця організація, заснована 2015 року, об'єднує військово-патріотичні молодіжні організації країни та зосереджується на індоктринації молоді шляхом прищеплення патріотизму, націоналізму, військових цінностей, навичок поводження з усіма видами зброї, готовності до війни тощо (Ackerman, 2023: pp. 171–173; Garner, 2023: pp. 86, 100; Pynnöniemi, 2021; Hoban, 2022; Kolesnikov, 2015). Цей культ війни, що пропагується державою та відтворюється такими молодіжними організаціями, фактично виявляє фашистське мислення (Garner, 2023).

Щорічну ритуальну акцію «Безсмертний полк» на честь перемоги над нацистами та святкування непереможності Росії також можна розглядати як частину ідеології, що культивує війну та патріотизм (Fedor, 2017; Ackerman, 2023: pp. 175–176; Courtois, 2023: p. 382). На думку О. Полегкого (Polegkyi, 2022), «неправдива і маніпулятивна міфологія, наративи та символи “Великої Вітчизняної війни”, свідомо використовували російською пропагандою, слугували основою для виправдання агресії проти України». «Можемо повторити» — гасло, яке ще задовго до вторгнення Росії в Україну використовували під час параду «Безсмертного полку», щоб підтвердити готовність російського народу вести ще одну «священну війну» в разі необхідності. Війну проти кого? Це знову війна проти «зла нацизму» в Україні, проти Заходу, який підтримує Україну. Реальним війнам передують ментальні війни, конструювання ворогів. Пропагандистська держава працює разом з репресивною поліцейською державою, формуючи центральний аспект путінізму, і роками готує російську громадськість до конфронтації із Заходом та «каральних дій» проти України, яка вийшла з пострадянської та російської орбіти. Корелятом російської одержимості ворогами є поширюваний образ Росії як такої, що перебуває під загрозою ззовні. За словами Я. Гарнера (Garner, 2023: p. 12), Росія, «схоже, втілює найтемніші елементи фашизму ХХ століття. Очолювана начебто чудодійним лідером, вона є місцем, де сукупність аісторичного та квазірелігійного мислення, образів і міфів підтримує тотальну мілітаризацію держави та місію знищення расового ворога — українського народу — і відновлення втраченої імперії».

Насамкінець варто додати, що, на відміну від російської одержимості офіційним переможним реваншизмом 9 Травня, в Україні ставлення населення до цієї дати зазнало суттєвих змін. Якщо у 2010 році це все ще було одним із найважливіших свят у країні (так вважали 58% населення), то у 2023-му прихильників цього свята залишилося лише 13%, менше прихильників лише у Дня праці 1 Травня (Паніотто, 2023). Ці зміни стали не лише результатом активної декомунізації у постмайданний період 2014–2019 років як спроби дистанціюва-

¹ Детальний огляд війн путінського режиму див.: (Galeotti, 2022a).

тися від радянського минулого, включно з відповідними офіційними святами, а й реакцією суспільства на реваншистську політику Росії та її нинішню війну проти країни. У 2015 році український парламент ухвалив закон про вшанування перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років, який встановив 8 Травня Днем пам'яті та примирення відповідно до загальноєвропейської практики вшанування під гаслом «ніколи знову». У 2023 році це політичне рішення було навіть посилено: 9 Травня було проголошено Днем Європи й тим самим позбавлено статусу «Дня перемоги» та святкового дня в Україні.

Вимушена мілітаризація в Україні як наслідок російської агресії 2014 року

На відміну від Росії, яка послідовно зміцнювала свій військовий потенціал з початку 2000-х років, Україна до 2014 року не була готова до війни ні у військовому, ні в політичному плані. Навпаки, можна сказати, що Україна була «демілітаризована». Лише після анексії Криму з боку Росії та військового конфлікту на Донбасі у 2014 році Україна почала відновлювати (а радше відтворювати) свою армію та зміцнювати військовий потенціал. В українському випадку це не була ані замислена, ані запланована, а радше вимушена мілітаризація під впливом зовнішніх обставин — як політична та військова відповідь на зовнішню агресію, часткову окупацію території країни та необхідність її оборони.

Політична траєкторія України від політики ядерного роззброєння та послідовної ліквідації військового потенціалу країни в період 1990-х — початку 2000-х років до приневолюєної мілітаризації з 2014 року є складною і драматичною. Після розпаду СРСР у 1991 році Україна успадкувала третій за величиною ядерний арсенал з великою кількістю звичайних озброєнь. Однак, взявши курс на роззброєння і взоруючись на міжнародну політику у сфері контролю над озброєннями, до 1996 року Україна передала свій ядерний арсенал Росії в обмін на міжнародну економічну допомогу і гарантії безпеки з боку Росії, США та інших країн. З 1994 року, коли було підписано так званий Будапештський меморандум, Україна стала без'ядерною державою і приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Але навіть у той період, враховуючи той факт, що Будапештський меморандум не був юридично зобов'язувальним документом, як українські, так і американські експерти піддавали сумніву доцільність ядерного роззброєння країни та стверджували, що ядерна зброя є єдиним надійним засобом стримування потенційної російської агресії (Broad, 2022).

Крім того, в період з середини 1990-х років до 2014 року Україна проводила послідовну політику роззброєння, різко скоротила чисельність армії та позбулася потужних військових ресурсів і великої кількості озброєнь, успадкованих від радянського минулого. Ця політика здебільшого виправдовувалася необхідністю реформування армії з метою переходу на нову, переважно контрактну систему, але багато суперечливих рішень щодо продажу або навіть знищення великої кількості державного та армійського майна, ресурсів та озброєння містили корупційну складову. Як наслідок, Україна виявилася абсолютно не готовою ні в сенсі військово-стратегічної готовності, ні політично, ні психологічно,

ні культурно до військової агресії Росії у 2014 році. Варто зазначити, що у 2014-му ці дві країни мали Договір про дружбу, підписаний у 1997 році. Він передбачав взаємне визнання непорушності чинних кордонів і повагу до територіальної цілісності країн. У цей період українська армія «не була укомплектована, оснащена та підготовлена для відбиття будь-якої зовнішньої агресії, її матеріально-технічні запаси, за винятком зброї та боєприпасів переважно радянського періоду, були відсутні» (Zagorodnyuk et al., 2021). Також не було достатнього бюджету, орієнтованого на підтримання армії в належному стані для забезпечення потреб оборони країни. Понад те, на початку 2010-х років практично всі військові та розвідувальні органи України були укомплектовані або росіянами, або російськими шпигунами, або проросійськи налаштованими офіцерами, аж до найвищого рівня Міністерства оборони за часів правління В. Януковича. Жалюгідний стан армії, її корумповане керівництво і порушена координація призвели до масової зради і саботажу на початку російської окупації України в 2014 році. Як зазначає один американський військовий оглядач, «боездатна українська армія в березні 2014 року складалася із близько 7000 солдатів у трьох бригадах, десятка танків і кількох літаків, розгортання яких у деяких випадках було зірвано людьми, що діяли радше в інтересах Росії, а не України» (Wopenberger, 2022).

Російська військова агресія проти України 2014 року стала потужним катаклізмом, який ініціював широку патріотичну мобілізацію в Україні та нагальні суспільні зусилля з відновлення та трансформації української армії. Навесні 2014 року багато тисяч українців, серед яких були навіть ветерани радянської армії віком 40–50 років, пішли до війська. Але більшу частину людських ресурсів нової української армії та її основний соціальний капітал становили молоді добровольці, патріоти та активісти, які навесні 2014 року переїхали на військові полігони прямо з Євромайданів по всій країні. Це стало одним з головних каналів трансформації протестної енергії громадянського руху 2013–2014 років у процеси мобілізації та створення нової української армії, яка на першому етапі об'єднала як добровольчі військові батальйони, так і підрозділи регулярної армії, що брали участь у бойових діях на Донбасі.

Добровольчі батальйони та модернізація армії в Україні

Українські добровольчі батальйони 2014 року є визначним феноменом соціальної організації війни принаймні у двох важливих сенсах. По-перше, це був випадок, що перегукується з деякими історичними прикладами мобілізації людей на боротьбу за державну незалежність. Це також випадок самоорганізованих ополчень у патріотичних війнах, в яких головними дійовими особами були радше активні громадяни, а не держава, яка була або слабкою, або неефективною, або все ще формувалася. Відбувалося створення «народної армії» знизу (Puglisi, 2015; Hunter, 2018), де визначення «народний» використовується в обох розуміннях і вимірах: і як самоорганізовані добровольчі батальйони, що створені та функціонують на засадах краудсорсингу, і як новостворена регулярна армія, яка акумулювала в собі мобілізаційний призов громадян та їхні сильні па-

тріотичні мотиви. З багатьох причин, а також через потенційно невизначені наслідки, спонтанне зростання добровольчих військових формувань і, зокрема, подальший відкритий заклик української влади до добровольців і громадянської підтримки для боротьби з підтримуваними Росією сепаратистами на Донбасі навесні 2014 року були необхідним, але водночас відчайдушним і ризикованим кроком, оскільки держава частково втрачала свою монополію на насильство, як це має бути в сучасній інституційній моделі армії. Але, як показали подальші події, це було своєчасним і виправданим рішенням, оскільки «ці бійці-добровольці, значною мірою підтримувані власними коштами та пожертвами громадськості, забезпечили важливий проміжок часу, поки збройні сили України наново мобілізувалися на війну» (Hunter, 2018: p. 79).

У другому розумінні, українські добровольчі батальйони та самоорганізовані ополчення 2014 року демонструють принцип переважно висхідної та переважно неформальної організації суспільного життя в Україні, що відрізняє її від Росії з її високою низхідною централізацією. У контексті української мобілізації на війну це була військова самоорганізація у поєднанні з практикою краудсорсингу у відповідь на зовнішню агресію. У період політичної кризи 2013–2014 років в Україні, коли колишній президент Янукович втік із країни, влада була інертною, дезорганізованою та дезорієнтованою, а держава виглядала демонтованою та неефективною. Саме громадянське суспільство стало головним актором у мобілізації добровольців і наданні матеріальних ресурсів на початковому етапі оборони країни. За словами Р. Пуглісі (Puglisi, 2015), громадянське суспільство стало головним «актором безпеки» в постмайданній Україні в період 2014–2015 років.

Відродження армії в Україні з 2014 року було тісно пов'язане з активним залученням громадянського суспільства та волонтерських рухів. Це створило дещо парадоксальну ситуацію, коли волонтери в багатьох аспектах, передусім на рівні базового спорядження, замінили державу. І, як стверджують експерти (див.: Burluyuk, Sharovalova, Zarembo, 2017), вплив волонтерських ініціатив на обороноздатність держави був неоднозначним і залежав від ситуації. З одного боку, участь волонтерів призвела до інституційного зміцнення обороноздатності української держави, але, з іншого боку, це мало ефект послаблення, оскільки держава в багатьох випадках покладалася на волонтерів і самоосувалася від виконання своїх конституційних функцій та обов'язків. Зрештою, українській державі вдалося навести лад у системі військової та оборонної організації. Усі військові недержавні формування та добровольчі батальйони (такі, як «Азов», військове крило «Правого сектору» та багато інших), які здебільшого стихійно самоорганізувалися і діяли паралельно з регулярною армією у 2014 році, були переформовані та підпорядковані штабу регулярної армії України, а до 2016 року увійшли до складу ЗСУ.

Масштабне вторгнення змусило модернізувати українську армію та якнайшвидше переходити на стандарти НАТО. Це стосується не лише важливих аспектів високотехнологічного озброєння та техніки, а й способів ведення, планування та проведення військових операцій. У цьому сенсі армії двох країн також відображають розбіжності в системній організації суспільного життя в Ро-

сії та Україні. Якщо в російській армії здебільшого зберігаються ієрархічні підходи до управління військами, що є відлунням радянського минулого, то в модернізованій українській армії середня ланка командного складу стала більш мобільною в ухваленні тактичних рішень. Як зазначає військовий журналіст Ю. Бутусов, «однією з головних змін в українській армії, яка особливо проявилася у 2022 році, стала ініціатива командирів на місцях. Сержанти і молодші офіцери не боялися приймати рішення, виходячи з обстановки на полі бою. І багато в чому такі дії також стали запорукою успішних операцій ЗСУ, які здивували весь світ, — під Києвом, Херсоном та на Харківщині» (цит. за: Кречко, Логінов, Тереминська, 2023).

АТО України на Донбасі в контексті вимушеної мілітаризації

Однак у період 2014–2015 років, незважаючи на чудовий приклад громадянської мобілізації та зростання зусиль з відбудови армії в Україні, війна на Донбасі так і не була офіційно визнана «війною» навіть українською стороною. У політичній термінології країни період 2014–2018 років означений як «антитерористична операція» (АТО). Основна частина української війни на Донбасі по завершенні активної фази в 2014 році також поступово трансформувалася в локальний військовий конфлікт на східному кордоні країни. Цьому сприяли політичні ініціативи та спроби припинення вогню, а також домовленості, досягнуті в Мінську. Зокрема, угода лютого 2015 року («Мінськ-2») передбачала припинення вогню (яке так і не було реалізовано), без огляду на фіксацію позицій кожної зі сторін і створення буферних зон між ними. Фактично, роль Росії у спробах укладення Мінських домовленостей як такої, що нібито не є стороною конфлікту, зробила цей документ фарсовим і приреченим на провал від самого початку.

І хоча війна на Донбасі ніколи не припинялася й періодично виникали інші прояви військової та «гібридної» агресії Росії проти України (постійні обстріли, часті кібератаки та інформаційна війна, інцидент у Керченській протоці в листопаді 2018 року тощо), вона набула певних ознак локального військового конфлікту. Таким чином, війна на Донбасі поступово маргіналізувалася в українській суспільній свідомості та втратила свою пріоритетність у політичному порядку денному країни, особливо напередодні та після президентських і парламентських виборів 2019 року. У цей період спостерігалися характерні ознаки втоми від війни з боку більшої частини української громадськості та її «демобілізації» в політичному, соціальному та психологічному аспектах. Окупація Криму, АТО на Донбасі та інші дотичні до неї проблеми (наприклад, соціальні питання, пов'язані з 1,5 млн вимушених переселенців), а також питання підтримки армії поступово перетворилися з пріоритетних для широкої громадськості на сферу спеціальної діяльності держави, міжнародних донорів та організацій, громадських організацій, громадських активістів та волонтерів.

Як наслідок, передвиборча кампанія президента Петра Порошенка, яка зосереджувалася на необхідності національної консолідації та пріоритеті армії з

огляду на російську агресію, не знайшла значної суспільної підтримки на президентських виборах 2019 року. Натомість непереборна електоральна підтримка кандидата Володимира Зеленського та його партії «Слуга народу» здебільшого ґрунтувалася на його передвиборчій обіцянці швидко закінчити війну на Донбасі. Його передвиборчий популістичний рецепт «треба просто припинити стріляти» виявився привабливим для багатьох українців.

Упродовж 2019–2022 років більшість українців виявилися ментально не готовими до війни та її мобілізаційних імперативів і здебільшого не сприймали мілітаризації суспільно-політичного життя країни. Незважаючи на те, що український парламент у 2019 році закріпив на конституційному рівні євроатлантичний геополітичний вибір країни, суспільна довіра до НАТО не здобула більшості: згідно з соціологічним опитуванням, проведеним Центром Разумкова у 2020-му, лише третина респондентів (31,5%) довіряли Альянсу. Ситуація докорінно змінилася після повномасштабного вторгнення Росії: у вересні–жовтні 2022 року НАТО довіряли 67% респондентів (Mischenko, 2023). Схожа ситуація і зі ставленням населення України до перспективи вступу до НАТО: до 2013 року лише близько 20–30% українців (залежно від опитування) виступали за вступ до Альянсу. Після анексії Криму в 2014 році ця цифра зросла до понад 50%. А після повномасштабного вторгнення майже 90% українців заявили, що хочуть, щоб Україна вступила до НАТО. Таким чином, війна 2022 року сильно сприяла національній консолідації і, в певному сенсі, зробила українців нацією, а також різко посилила їхню пронатовську орієнтацію. Отже, простий причинно-наслідковий аналіз показує, що не НАТО спровокувало Росію напасти на Україну, а радше навпаки — саме російське вторгнення підштовхнуло Україну до вимушеної мілітаризації та налаштованості на вступ до НАТО.

Вимушена мілітаризація України після повномасштабного вторгнення Росії у 2022 році

Але навіть перед повномасштабним вторгненням у 2022-му українська влада та більшість пересічних українців не вірили, що це станеться насправді, незважаючи на всі застереження та інформацію, яку надавали західні спецслужби. Таким чином, у багатьох аспектах, передусім психологічному та військовому, Україна як держава і суспільство виявилася недостатньо підготовленою до розгортання війни. А широкомасштабне вторгнення Росії 2022 року, фактично друга війна стала набагато потужнішим чинником для вимушеної мобілізації та мілітаризації України.

Повномасштабне вторгнення 2022 року спричинило потужну національну та інституційну консолідацію держави, армії та суспільства в Україні. Патріотизм, громадянська активність, солідарність та громадянська відповідальність, сформовані та акумульовані під час Революції Гідності у 2013–2014 роках, через вторгнення були знову артикульовані як важливі громадянські чесноти та імперативи національного виживання. Громадянський активізм у різних його формах — особиста участь у бойових діях чи загонах територіальної оборони,

допомога армії та біженцям, здача крові для поранених, місцева самоорганізація у кварталах і мікрорайонах для розв'язання повсякденних проблем, що загострилися внаслідок війни — не лише вийшов за формальні межі громадських організацій та волонтерських мереж, а й став переконливим соціальним і ціннісним проявом усвідомлення багатьма людьми своєї ідентифікації з нацією та належності до країни.

На важливий морально-ціннісний вимір, що формується в різних застосуваннях громадянського активізму, вперше звернули увагу багато дослідників, описуючи Революцію Гідності як потужний прояв інституціалізації громадянського суспільства в Україні (Stepanenko, 2015; Burluyuk, Shapovalova, Zarembo, 2017). Адже головною ідеєю мобілізації громадянського активізму — чи то в революційно-протестному фреймі, як у 2013–2014 роках, чи то в нинішньому фреймі збройного спротиву — є спільна мета та спільні переконання, які об'єднують суспільство, принаймні більшу його частину. Зараз такою метою в Україні є захист країни та перемога над ворогом. Захист країни, її єдності та цілісності в межах міжнародно визнаних кордонів сприймається громадянами України як спільне благо, яке не може належати нікому окремо, а лише всім.

Національна мобілізація та опір під час війни — це особливий вид колективної дії та солідарності, що постає в екстремальних обставинах, коли на карту поставлено існування незалежної держави як спільного блага. Логіка цієї колективної дії не є економічною за своєю суттю; так само патріотичні почуття чи національні настрої не є цілком економічними явищами (хоча патріотизм може мати економічний вимір). Зрештою, завжди є інший індивідуальний вибір — еміграція з країни, тобто фізичний вихід з участі в колективних діях (в опорі) або сценарій «безбілетника». Однак колективна дія національного спротиву є також цілком раціональною діяльністю, адже захист країни — це одночасно захист власної сім'ї, дому, права жити на цій землі, працювати та заробляти на життя в цій країні.

К. Зарембо та Е. Мартин (Zarembo, Martin, 2023) розвивають цю ціннісну позицію у своєму аналізі «української громадянської суспільної діяльності (формальної, але передусім неформальної, та орієнтованої на членство, але передусім орієнтованої на дії)» у воєнний час, стверджуючи, що ця діяльність «виглядає пов'язаною з виникненням почуття відповідальності перед суспільством» в Україні. Схожий аргумент розвиває П. Штомпка (Sztompka, 2023), який вказує на «світлий бік» воєнної трагедії як «спалах мобілізації відповідального громадянства та громадянського суспільства» в Україні. Громадянська відповідальність також є ще одним важливим аспектом інституціалізації та подальшого розвитку громадянського суспільства в Україні.

Досліджуючи різні аспекти патріотичної консолідації держави та суспільства у воєнній Україні, слід додати, що сама держава також здебільшого сприймається багатьма українцями як спільне благо і цінність (Stepanenko, 2022). Як зазначалося вище, з початком повномасштабної війни громадяни, які раніше в багатьох опитуваннях часто демонстрували високий рівень критики на адресу влади та здебільшого не довіряли офіційним інституціям, суттєво змінили своє

ставлення до держави та державних інституцій, особливо в перший рік вторгнення.

Як зазначає Є. Головаха (Головаха, 2022), «українці нарешті прийняли свою державу». На його думку, зараз держава, попри всі негаразди і навіть за всіх нинішніх труднощів, «заслужує на повагу і високу оцінку з боку українців, особливо якщо порівнювати її із сусіднім режимом на Сході, який несе в Україну війну, смерть і руйнування». Практичне випробування патріотизму підтверджується також високою особистою готовністю людей воювати та захищати власну країну. Згідно із соціологічним опитуванням, проведеним у жовтні 2022 року, 60% громадян України відчували себе частиною національного спротиву, ще 32% — принаймні частково причетними до протистояння ворогу, і лише 4% респондентів зовсім не відчували себе частиною спротиву (Грушецький, 2022).

Слід також згадати деякі негативні явища, пов'язані з випадками злодіянь і корупції, зловживання довірою та безвідповідальності у переважно позитивному суспільному кліматі солідарності та громадянської відповідальності в Україні у воєнний час. Йдеться про висвітлені ЗМІ (і подеколи офіційно підтвержені) випадки зловживань, мародерства та корупції на місцевому та центральному рівнях, про комерційний перерозподіл іноземної гуманітарної допомоги та її продаж, фінансові маніпуляції та розкрадання вантажів для армії, непрозорі процедури укладання державних контрактів на матеріальне та продовольче забезпечення армії, випадки шахрайства з боку різноманітних псевдоволонтерів, питання непрозорості та непідзвітності фінансової діяльності волонтерських та благодійних фондів тощо.

Війна навряд чи виправила (якщо не посилила) давні інституційні проблеми та недосконалість функціонування української держави та загальнонаціональних політичних процесів. Багато життєво важливих реформ, передусім реформа судової системи та антикорупційні ініціативи, не були завершені. А особливий режим війни диктує свої правила та імперативи, які потенційно можуть створити додаткові ризики для все ще крихкої демократії в Україні.

Наразі війна як надзвичайний чинник суттєво змінила соціальну організацію та інституційний взаємозв'язок в Україні. Політичні актори та інститути, такі як політичні партії, організації громадянського суспільства, бізнес, церкви, місцеве самоврядування, університети, системи соціального забезпечення та охорони здоров'я, засоби масової інформації вже здобули певну автономію в країні. Однак у воєнний час вони здебільшого підпорядковували свою діяльність державі, маючи за спільну мету захист країни від зовнішньої військової агресії. Інституційний зв'язок між державою, президентською владою та армією перетворився на головний організаційний центр ухвалення найважливіших військово-політичних рішень та управління наявними ресурсами. І ця новостворена конструкція єдності між державою та армією в поєднанні із соціальними структурами опору, що включають пересічних громадян, громадських активістів, неурядові організації та волонтерські мережі, які представляють активну частину українського суспільства, стала важливим чинником соціальної організації національного спротиву в Україні.

Висновки

Нинішня російсько-українська війна спровокувала не лише глобальні політичні розбіжності та дебати, а й порушила багато концептуальних питань. У цій статті ми спробували (принаймні частково) розглянути низку проблем, пов'язаних із соціальною організацією війни, з тим, як війна та її імперативи впливають на суспільства, зокрема на українське та російське, і як ці суспільства адаптуються та змінюються за умов воєнного часу. Соціальна організація війни вказує на складний системний соціальний взаємозв'язок між державою і суспільством, між організацією і комунікацією, на конструювання смислів, мобілізацію людей і ресурсів. Війна — це передусім соціальне явище, яке має бути певним чином організоване в багатьох аспектах: мають бути мобілізовані ресурси, розбудовані військові системи, організована мобілізація, має вироблятися і поповнюватися зброя, має застосовуватися виправдане в різних смислових рамках насильство тощо.

Аналіз соціальної організації війни у двох суспільствах виявляє два відмінні типи організації суспільного життя, включно з відмінними відносинами між державою і суспільством в цих двох країнах: ініційовані державою, контрольовані державою і керовані державою організації в російському випадку на противагу керованим державою організаціям і недержавним самоорганізованим інститутам (організаціям громадянського суспільства) в українському випадку. Різні типи соціальних організацій і соціальних значень війни в цих суспільствах є, мабуть, головною якісною відмінністю двох сторін у цій війні. Незважаючи на силову та військову асиметрію між Росією та Україною, якісна перевага української самоорганізації та стійкості, а також її переважно горизонтально організовані соціальні мережі опору можуть стати вирішальним чинником успіху України у війні.

Російське ієрархічне «пострадянське» мислення та менталітет стикаються з ідеєю соціальної самоорганізації та демократії в Україні. Путінський режим є антимодерним не лише у використанні свого засобу — війни — для досягнення своїх імперських цілей, він є антимодерним також у своїй війні проти досягнень сучасного суспільства, проти плюралізму, автономії соціальних систем, індивідуальних свобод, права тощо.

Війна також демонструє реальність, яку слід сприйняти як можливість у тих суспільствах, що уявляли себе в термінах умиротворених і паціфістських суспільств. Західні країни ще не знайшли адекватних відповідей у конфронтації з автократичними імперіями, які протистоять демократії, або ширше, принципам сучасного суспільства. Як їм протистояти? Після російської агресії проти України багато європейських країн наближаються до розуміння того, що сучасні цінності та відмінності необхідно захищати, зокрема шляхом організації військових ресурсів та розбудови потужних військових систем. За словами Т.Г. Еша (Ash, 2023: p. 75), «ось дивовижна перспектива, яку відкриває війна в Україні: ЄС як постімперська імперія, у стратегічному партнерстві з американською постімперською імперією, щоб запобігти відродженню занепадної російської імперії та стримувати наростаєлу китайську».

Джерела / References

- Ackerman, G. (2023). Mentale Militarisierung und Vorbereitung auf den Krieg. In: Stéphane Courtois, Galia Ackerman (Eds.), *Schwarzbuch Putin* (SS. 167–179). München: Piper.
- Ahlers, A.L., Stichweh, R. (2020). Die Bipolarität von Demokratie und Autoritarismus und ihre gesellschaftlichen Ursprünge. *Soziale Systeme*, 25(2), 377–417.
- Applebaum, A., Goldberg, J. (2023). The Counteroffensive. *The Atlantic*, June 2023. Retrieved from: <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2023/06/counteroffensive-ukrainezelensky-crimea/673781/>
- Arato, A., Cohen, J. (1988). Civil Society and Social Theory. *Thesis Eleven*, 21(1), 40–64.
- Ash, T.G. (2023). Postimperial Empire. How the War in Ukraine Is Transforming Europe. *Foreign Affairs*, 102(3), 65–75.
- Benton, L. (2022). Evil Empires? The Long Shadow of British Colonialism. *Foreign Affairs*, 101(4), 190–196.
- Bonenberger, A. (2022). Ukraine's Military Pulled Itself Out of the Ruins of 2014. *Foreign Policy*, May 9. Retrieved from: <https://foreignpolicy.com/2022/05/09/ukraine-military-2014-russia-us-training/>
- Bouchet, N. (2016). Russia's "Militarization" of Colour Revolutions. *Policy Perspectives*, 4(2). Retrieved from: <https://ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/pdfs/PP4-2.pdf>
- Broad, W. (2022). Ukraine Gave Up a Giant Nuclear Arsenal 30 Years Ago. Today There Are Regrets. *New York Times*, February 5. Retrieved from: <https://www.nytimes.com/2022/02/05/science/ukraine-nuclear-weapons.html>
- Bryant, C. (1995). Civic Nation, Civil Society, Civil Religion. In: J.A. Hall (Ed.), *Civil Society. Theory, History, Comparison* (pp. 136–157). Cambridge: Polity Press.
- Burlyuk, O., Shapovalova, N., Zarembo, K. (2017). Introduction to the Special Issue. Civil Society in Ukraine: Building on the Euromaidan Legacy. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*, 3(3), 1–22.
- Courtois, S. (2023). Putin und seine orwellsche Umschreibung der Geschichte. In: S. Courtois, G. Ackerman (Eds.), *Schwarzbuch Putin* (SS. 359–388). München: Piper.
- Drepper, T. (2018). *Organisationen der Gesellschaft. Gesellschaft und Organisation in der Systemtheorie Niklas Luhmanns*. Wiesbaden: Springer VS.
- Edwardes, M. (Ed.). (2011). *The Oxford Handbook of Civil Society*. Oxford: Oxford Academic.
- Estis, A. (2022). Putins pervertierte Universitäten. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, August 8, 2022. Retrieved from: <https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/debatten/putins-pervertierte-universitaetenumbau-an-russlands-hochschulen-18266175.html>
- Etkind, A. (2023). *Russia against Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Fedor, J. (2017). Russlands Unsterbliches Regiment. Der Staat, die Gesellschaft und die Mobilisierung der Toten. *Osteuropa*, 67(5), 61–85.
- Fischer, S. (2022). Russia on the Road to Dictatorship. Internal Political Repercussions of the Attack on Ukraine. *SWP Comment*, April. Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik. Retrieved from: <https://www.swp-berlin.org/10.18449/2022C30/>.
- Freedman, L. (2023). Putin is Running out of Options in Ukraine. Russia Edges Closer to a Reckoning. *Foreign Affairs*, 102, July 25. Retrieved from: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/putin-running-out-options-ukraine>
- Freedom House. (2023). *Nations in Transit 2023*. Washington (D.C.): Freedom House. Retrieved from: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2023-05/NIT_2023_Digital.pdf
- Friedman, T.L. (2022). Putin is Trying to Outcrazy the West. *New York Times*, September 30. Retrieved from: <https://www.nytimes.com/2022/09/30/opinion/putin-russia-ukraine.html>
- Galeotti, M. (2022a). Putin's Wars from Chechnya to Ukraine. Oxford: Osprey.
- Galeotti, M. (2022b). Putin is slowly turning Russia into North Korea. *The Sunday Times*, November 5. Retrieved from: <https://www.thetimes.co.uk/article/putin-proceeds-with-north-koreanisation-of-russiafd9ddv87k>.

- Garner, I. (2023). *Generation Z. Into the Heart of Russia's Fascist Youth*. London: Hurst & Company.
- Gellner, E. (1996). *Condition of Liberty. Civil Society and Its Rivals*. London: Penguin Books.
- Giles, K. (2023). *Russia's War on Everybody and What it Means for You*. London: Bloomsbury Academics.
- Golovakha, Ye. (2022). High level of national resilience. Interview. [In Ukrainian]. *NV*, June 7. Retrieved from: <https://life.nv.ua/ukr/socium/chim-vidriznyayutsya-rosiyani-taukrajinci-sociolog-pro-te-shcho-viyavila-viyuna-novini-ukrajini-50248594.html> [=Головаха, Є. (2022). Високий рівень національної стійкості. Інтерв'ю. *NV*, 7 червня.]
- Gready, P., Robins, S. (2017). Rethinking Civil Society and Transitional Justice: Lessons from Social Movements and 'New' Civil Society. *The International Journal of Human Rights*, 21, 956–975.
- Gudkov, L. (2017). *Wahres Denken. Analysen, Diagnosen, Interventionen*. Berlin: Edition Osteuropa.
- Hale, H. (2015). *Patronal Politics. Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hayoz, N. (2007). Regionale 'organisierte Gesellschaften' und ihre Schwierigkeiten mit der Realität der funktionalen Differenzierung. *Soziale Systeme*, 13(1), 160–172.
- Hayoz, N. (2016). Organizing War and the Military in Society: A Systemic Perspective. *Russian Sociological Review*, 15(2), 9–25.
- Hayoz, N. (2018). "Modern Authoritarians" Coping with the Challenge of Modern Society. *Soziale Systeme*, 23(1–2), 68–90.
- Hoban, I. (2022). Militarization of Childhood(s) in Donbas: 'Growing together with the Republic'. *Cooperation and Conflict*, 57(1), 108–129.
- Hrushetskyi, A. (2022). *A sense of personal belonging to the national resistance to the enemy*. KIIS press release, November 9. [=In Ukrainian]. Retrieved from: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1158&page=1> [=Грушецький, А. (2022). Відчуття особистої належності до національного опору ворогові. Пресреліз КМІС, 9 листопада.]
- Hrushetskyi, A. (2023). *Dynamics of Ukrainians' attitude to Stalin during 2012–2023*. KIIS press release, August 3. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1273&page=1> [=Грушецький, А. (2023). Динаміка ставлення українців до Сталіна протягом 2012–2023 років. Пресреліз КМІС, 3 серпня.]
- Hunter, M. (2018). Crowdsourced War: The Political and Military Implications of Ukraine's Volunteer Battalions 2014–2015. *Journal of Military and Strategic Studies*, 18(3), 79–124.
- Kean, J. (2010). Civil Society, Definitions and Approaches. In: Helmut Anheier/Stefan Toepler/Regina (Eds.), *Encyclopedia of Civil Society* (pp. 451–454). New York: Springer.
- Kendall-Taylor, A., Lindstaedt, N., Frantz, E. (2019). *Democracies and Authoritarian Regimes*. Oxford: Oxford University Press.
- Kerrane, E. (2022). Russian Militarism in an Era of Great Power Competition. *Journal of Advanced Military Studies*, 13 (Special Issue on Strategic Culture), 69–87.
- Klein, M., Schreiber, N.H. (2022). The Attack on Ukraine and the Militarisation of Russian Foreign and Domestic policy. *SWP Comment*, December. Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik. Retrieved from: <https://www.swp-berlin.org/publikation/the-attack-on-ukraine-and-the-militarisation-of-russian-foreign-and-domestic-policy>
- Kolesnikov, A. (2015). *Russian Ideology after Crimea*. Moscow: Carnegie Center. Retrieved from: <http://carnegie.ru/2015/09/22/russian-ideology-after-crimea-pub-61350>
- Krechko, Ya., Lohinov, Ye., Terebinska, O. (2023). Fierce battles: what does the Armed Forces of Ukraine lack to defeat Russia? *Donbas.Realities*, February 26. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/choho-ne-vystachae-ukraini-dlyaperemogy-nad-rosieyu/32288638.html> [=Кречко, Я., Логінов, Є., Теребинська, О. (2023). Запеклі бої: чого не вистачає ЗСУ для перемоги над Росією? *Донбас.Реаліті*, 26 лютого.]
- Kruse, V. (2009). Mobilisierung und kriegsgesellschaftliches Dilemma. Beobachtungen zur kriegsgesellschaftlichen Moderne. *Zeitschrift für Soziologie*, 38(3), 198–214.
- Kruse, V. (2015). *Kriegsgesellschaftliche Moderne*. Konstanz: UVK.

Kudors, A. (Ed.). (2016). *Fortress Russia: Political, Economic, and Security Development in Russia Following the Annexation of Crimea and its Consequences for the Baltic States*. Riga: The Centre for East European Policy Studies.

Kuzio, T. (2023). *Fascism and Genocide. Russia's war against Ukrainians*. Stuttgart: Ibidem.

Lebedev, A. C. (2023). Deux sociétés dans la guerre. Entretien avec Anna Colin Lebedev. *Esprit Mars*, 49–55.

Leggewie, C. (2023). Faschismus und kein Ende? In: S. Courtois, G. Ackerman (Eds.), *Schwarzbuch Putin* (SS. 117–127). München: Piper.

Luhmann, N. (1975). Interaktion, Organisation, Gesellschaft. In: N. Luhmann, *Soziologische Aufklärung 2: Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft* (SS. 9–20) Opladen: Westdeutscher Verlag.

Luhmann, N. (2012). *Theory of Society*. Vol. 1. Stanford: Stanford University Press.

Luhmann, N. (2013). *Theory of Society*. Vol. 2. Stanford: Stanford University Press.

Luhmann, N. (2018). *Organization and Decision*. Cambridge: Cambridge University Press.

MacMillan, M. (2020). *War. How Conflict Shaped Us*. London: Profile Books.

Magyar, B., Madlovics, B. (2020). *The Anatomy of Post-Communist Regimes. A Conceptual Framework*. Budapest; New York: CEU Press.

Malesevic, S. (2023). The Moral Fog of War and Historical Sociology. *European Journal of Social Theory*, 26, 490–501.

Mischenko, M. (2023). *This War helped Ukrainians realize themselves as a Nation*. Razumkov Centre, March 22. Retrieved from: <https://razumkov.org.ua/en/articles/this-war-helped-ukrainians-realisethemselves-as-a-nation>

Paniotto, V. (2023). *The attitude of Ukrainians to the holidays of May 1 (Labor Day) and May 9 (Victory Day)*. KIIS press release, April 30. Retrieved from: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1229&page=1> [=Паніотто, В. (2023). *Ставлення українців до свят 1 травня (день праці) і 9 травня (день перемоги)*. Прес-реліз КМІС, 30 квітня.]

Plokhy, S. (2023). *The Russo-Ukrainian War*. Dublin: Allen Lane/Penguin Books.

Polegkyi, O. (2022). “Never Again” vs. “We Can Repeat It”: Russians will Pay Any Price to Restore the Glory of Soviet Victory in WWII. *Forum for Ukrainian Studies*, June 11. Retrieved from: <https://ukrainian-studies.ca/2022/06/11/never-again-vs-we-can-repeat-it-russians-will-pay-any-price-to-restore-the-glory-of-soviet-victory-in-wwii%E2%82%AC/>

Pollack, D. (1990). Das Ende einer Organisationsgesellschaft. Systemtheoretische Überlegungen zum gesellschaftlichen Umbruch in der DDR. *Zeitschrift für Soziologie*, 19, 292–307.

Puglisi, R. (2015). *Heroes or Villains? Volunteer Battalions in Post-Maidan Ukraine*. IAI Working Paper. Rome: Istituto Affari Internazionali. Retrieved from: <https://www.iai.it/en/publicazioni/heroes-orvillains>

Pynnöniemi, K. (Ed.). (2021). *Nexus of Patriotism and Militarism in Russia. A Quest for Internal Cohesion*. Helsinki: Helsinki University Press.

Rose, G. (2013). Ukraine's Winnable war. Why the West Should Help Kyiv Retake All Its Territory. *Foreign Affairs*, June 13. Retrieved from: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/ukraines-winnable-war>

Rose, R. (2008). *Understanding Post-Communist Transformation. A Bottom-up Approach*. New York: Routledge.

Skigin, P. (2020). Neopatrimonialism: The Russian Regime through a Weberian Lens. In: A. Etkind, M. Minakov (Eds.), *Ideology after Union. Political Doctrines, Discourses, and Debates in Post-Soviet Societies* (pp. 93–110). Stuttgart: Ibidem.

Snegovaya, M. (2023). Why Russia's Democracy Never Began. *Journal of Democracy*, 34(3), 105–118.

Stepanenko, V. (2015). Ukraine's Revolution as De-Institutionalization of the Post-Soviet Order. In: V. Stepanenko, Ya. Pylynskyi (Eds.), *Ukraine after the Euromaidan: Challenges and Hopes* (pp. 29–46). Bern: Peter Lang.

Stepanenko, V. (2022). Ukrainian society under war: An insider's sociological notes. *Przegląd Socjologiczny*, 77(3), 9–24.

Stewart, S., Dollbaum, J.M. (2017). Civil Society Development in Russia and Ukraine: Diverging paths. *Communist and Post-Communist Studies*, 50(3), 207–220.

Styckow, P., Baumann, J. (2023). *Das politische System Russlands*. Baden-Baden: Nomos.

Sztompka, P. (2023). The Bright Side of a Tragedy: on the Unintended and Unanticipated Consequences of the Barbaric Aggression. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 6–9.

Umland, A. (2022). A Neutral and Demilitarized Ukraine? Moscow's Demands of Kyiv in Geostrategic Perspective. *SCEEUS Commentary*, 9/2022. Retrieved from: <https://sceeus.se/en/publications/aneutral-and-demilitarized-ukraine-moscows-demands-of-kyiv-in-geostrategic-perspective>

Vorozejikina, T. (2018). Parasitärer Autoritarismus. Regime und Gesellschaft in Russland. *Osteuropa*, 68(8–9), 3–24.

Way, L.A. (2023). Don't Count the Dictators Out. The Underappreciated Resilience of Today's Autocracies. *Foreign Affairs*, 102(4), 104–115.

Zagorodnyuk, A., Frolova, A., Midtunn, H.P., Pavliuchyk, O. (2021). Is Ukraine's Reformed Military Ready to Repel a New Russian Invasion? *Atlantic Council*, December 23. Retrieved from: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/is-ukraines-reformed-military-ready-to-repel-a-new-russian-invasion>

Zarembo, K., Martin, E. (2023). Civil Society and Sense of Community in Ukraine: From Democracy to Action. *European Societies*, March, 1–27.

Отримано / Received 04.04.2025

Прийнято до друку після рецензування /
Accepted for publication after review 15.04.2025

Опубліковано / Published 27.05.2025

НИКОЛАС ГАЙОЗ, ВІКТОР СТЕПАНЕНКО

Соціальна організація війни: українське та російське суспільства, мобілізовані на війну

Ця стаття має на меті проаналізувати, як агресивна війна Росії проти України змінила українське та російське суспільства. Вона розглядає соціальну організацію війни й те, як Україна та Росія адаптуються і змінюються в умовах воєнного часу. Поєднуючи політологічний та соціологічний підходи, ми інтерпретуємо війну в організаційному та комунікативному аспектах у контексті протилежних політичних режимів: диктаторської автократії в Росії та демократії в Україні. Протилежні режими передбачають протилежні значення і цілі війни, воєнних дій і військових. Існують великі відмінності щодо організації та мобілізації ресурсів і підтримки війни, зі значними перевагами для диктатури, такої як Росія, що контролює свій суспільний простір засобами репресій і пропаганди. Суспільства у стані війни слід відрізняти від організованого і високомілітаризованого суспільства війни, такого як Росія, яка нав'язала своєму сусідові військові, організаційні та ідеологічні обмеження, на які Україна повинна відповісти власною мілітаризацією та організацією війни і воєнних дій. Соціальна організація війни розуміється як складна багаторівнева взаємодія різних інституційних акторів і сфер (держава, армія, неурядові організації, бізнес, медіа, публічна і приватна сфери тощо). Водночас військова мобілізація в обох суспільствах має різні організаційні та комунікаційні ефекти, а також різні, часто протилежні політичні, культурні та соціальні наслідки.

Ключові слова: суспільство війни, організації, суспільна мобілізація, «суспільство фронтиру», відносини «держава-суспільство», ідеологічна індокриніяція, цінності, соціетальна трансформація

NICOLAS HAYOZ, VIKTOR STEPANENKO

The social organization of war: Ukrainian and Russian societies mobilized for war

This paper aims to analyze how Russia's war of aggression against Ukraine has changed Ukrainian and Russian societies. It looks at the social organization of war, at how Ukraine and Russia adapt and change under wartime conditions. Combining political science and sociological approaches, we interpret the war under organizational and communicative aspects in the context of opposite political regimes: dictatorial autocracy in Russia versus democracy in Ukraine. Opposite regimes imply opposite meanings and objectives of war, of warfare and the military. Big differences exist regarding organizing and mobilizing resources and support for the war — with considerable advantages for a dictatorship such as Russia controlling its societal space by the means of repression and propaganda. Societies at war need to be distinguished from an organized and highly militarized war society such as Russia which has imposed on its neighbor military, organizational and ideological constraints to which Ukraine must respond with its own militarization and organization of war and warfare. The social organization of war is understood as a complex multi-layered interplay of various institutional actors and spheres (the state, the military, NGOs, business, media, public and private spheres, etc.). Military mobilization in both societies also has different organizational and communicative effects as well as various, often contrasting, political, cultural and societal implications.

Keywords: war society, organizations, public mobilization, 'frontier society', state-society relations, ideological indoctrination, values, societal transformation